

ՆԱՄՈՒԿՆԵՐ Հ. Գ. ՍԼԻՇՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻԱՆՑ ՍՈՒԻՐԵՆ ՇՏԻԿԵԼԱՆԿ, ՀԱՍՀ. ԳԱ. ՀՐՏ. ԵՐԵՒԱՆ, 1969, էջ 275

Տիար Սուրեն Շտիկելանի գէմքը՝ ծանօթ է դիմական և ուսումնական աշխարհին, իր մասնագիտ մը Ալիշանին՝ Բայց զանազան յօդուածելերէ և հատորներէ, վերջերս Հրապարակ հանեց Ալիշանի նամակախն, անոր ծննդեան 150մատեակին առիթով, որը ամփոփուած էն շուրջ 200 նամակներ, հաւաքուած էլեւեանի, Մոռկուայի, Լենինկրատի և մասնաւորաց վիւաններէն, որոնք ցարդ մնացած էին անտիպ. օգտագործած էն նաև Հրապարակներու և այսպէս՝ չնախացած է կազմել ամբողջութիւն մը*:

Համագրելու համար ներկայ հատորը, յարգելի խմբագիրը աշխատած է չորս երկար տարիներ, ինչպէս կը յայտաբարէ գիրքին յառաջարանին մէջ: Գիրքը բաժնաւած է երեք մասուու, նախ ունի հանդիրը յարախարան մը (էջ 5-10), ապա՝ կը սկսին Ալիշանի նամակներուն պատճէնիները (էջ 13-200), և հուսկ՝ ծանօթութեաններու մասը (էջ 201-254): Վերը թութեաններու մասը (էջ 255-274):

Շուրջ 200 նամակներէն 64ը գրարար մեղուով են, մաքուր ուղղագրութեամբ, ուր առաջարկն սպրած էն երեւանին ուղղագրութեամբ բոլոր, իոր ուղղագրութեամբ բառերի կերպութիւն (4)**, (նամակ թիւ 1). Երեք, խնդրի կ թիւ (4)**, կուրքականի կարելոյ, բարեհաջողիւն (8), ցուցակի կարելոյ (35), երեկ, կուրքականի (17), յարելիս (43), իրեկ, Հովհաննես (36), Խանիսի (43), Գրամը Հովհաննես (36), Խանիսի (43), Գրամը Հովհաննես (48), յօժարուքյան, գիտեք, մեկ, իման (48), բառեր, որոնք խորթ են անհարազարդ են գրաբար բնագիր մը մէջ: անհարազարդ է որ Ալիշան այլպէս զրած լլուայ:

Բաղմագիրի են գրաբարի սխալները, ուրոնք արգիւնք են Հրապարակին Ալիշանի մեջ առաջարկութեամբ են 1929ին: (Տմ. Հ. Եսայի Տայեցի, Յուշազի Գեղարդ Ապուռլահեամի, Վեհենիկ, 1929, էջ 43-52):

առանի չըլլալուն: Յիշենք միայն մէկ քանին. ստուգիսէ (ստուգեցէ) (17), գուսնել էին (գուսնալ էին) (33), պատուիմ եւ բաշակարիմ զիեղինակն (պատուեմ եւ քաշաւերեմ) (36), ունինք (ունիմք) (38), ընծայեցի յեւ նաևի մը ամսոց (ընայեացի) (38), ցարդ չէ երեխի (երեւալ) (40), ուղղուցաց (ուղղեցաւ) (40), լիցէ (լուցէ) յերեւան (50), հասանինի (հասանինք) (102), բուռն կարի (հարի) (104), լրացուցին (լրացուցան) (104), օգտի տայց (օգտեցաց) (114), նաևպարհեաւ (նաևնպարհաւ) (124), կարիսցէ (կարիցէ) (132), յաւերծէ (յաւելցէ) (170) եւալին, եւալին, բաւական է պատահաբար բանալ որևէ էջ՝ հանդիպելու համար դրաբարի տարօրինակ ձեւերու:

Ալիշան իր նամակներուն մէջ համառոտանիներ եւ կրծատ ձեւեր կը գործածէ, որոնք ընականաբար Հրապարակութեան ժամանակի պէտք էին լրացուիլ, ինչ որ չէ եղած, և որով Պր. Շտիկեան դրաբարի մէջ զոյտթիւն չունեցող անսանդոր ձեւեր կը վերագրէ Ալիշանի. այսպէս՝ անցեալ զերբարի համար զրած է աւարտի (աւարտաւ) զոյլ (43), հանիցին (հանձեցալ) է (48), գրել (գրեալ) էր (57), առաքել (առաքեալ) էավ (69), բացել (բացեալ) է (80), հասուցին (հասուցեալ) էր (80), խնդրել (խնդրեալ) էր (114): Նամակների թիւ 38 նամակներ մէջ կը կարգանիք քննութենիցդ, ուղիղ ընթերցումն է, քննութեանցդ. յաջորդաբար երեք տող վար կը հանդիպենք՝ բարդանութենիդ, գոխանակի թարգմանութեամբ, ոյնինք այլուր հանութեամբ, փախանակի թարգմանութեամբ, փախանակ հանութեամբ (48) եւալին:

Հատորին մէջ բայց զրաբար նամակներէն կան 126 աշխարհաբար նամակներ: Բարգելի Հրապարակի մը չանալով համար:

* Ալիշէ գրիպած են Հ. Ալիշանի առ Գէորգ Ազատուահեան գրած չորս նամակները, որոնք Հրապարակութեամբ են 1929ին: (Տմ. Հ. Եսայի Տայեցի, Յուշազի Գեղարդ Ապուռլահեամի, Վեհենիկ, 1929, էջ 43-52):

** Փակագիրի մէջ դրամած թիւերը կը համապատասխան նամակներու թիւերուն:

դերձ հաւատարիմ մնալ Ալիշանի ուղղագրութիւնը, հոն եւս առատօքէն խառնած է երեւանեան ուղղագրութիւնը, որով դուրս ելած են տարօրինակ ձևերը: Եթէ քննելու ըլլանք նամակներու միայն վերապիտները, կը հանգիպինք զանազան հետաքրքրական փոփոխակներու, հետեւ եալ կերպով:

- Աղնիւ բանասէր տէր (63)
- Աղնիւ բանասէր տէր (110)
- Աղնիվ բանասէր տէր (163)
- Աղնիվ բանասէր տէր (164):

Իսկ սորոգագրութիւններու մէջ, միայն Մերուոց Մերատեսնի ուղղուած նամակները եթէ դժուելու ըլլանք, կը դանենք այլազան վերջաբաններ, որոնք անշուշտ բուրբ Ալիշանի գրիչն չեն ելած. այսպէս. արհիպատիւ տէրութեանս հօժար (155) արհիպատիւ տէանող (153) սրազան սերութեանող (158) արհիպատիւ տէրութեանող (185) արհիպատիւ տէրութեանող (189):

Անրացատրելի կը մնայ թէ ինչո՞ւ 126 աշխարհաբար նամակներէն 28ը՝ ամբողջովին երեւանեան ուղղագրութեամբ հրատարակուած են (թիւ 18, 19, 24, 34, 39, 44 ևայլն), մանաւանդ որ անոնք ալ միւս նամակներու նման «Հրատարակուում է առաջին անգամ»: Իսկ թիւ 31, 32, 95 նամակները՝ խառն ուղղագրութեամբ են. «ՄԷծապատիւ տէր, քանի մը շարթով առաջ ընդունեցա ի քաղաքեղ...» (31), «Աղնիւ տէր, ընդունեցա շատ չնորաշակալութեամբ» (32):

Կան նոյնպէս կարդ մը նամակներ (թիւ 2, 7, 23, 27 ևայլն), որոնց բնագիրները քրանսներէն ըլլարով՝ յարդելի հրատարակիչը թարգմանած է զանոնք արեւելուայերէնի. փափաքելի էր հրատարակել քրանսներէն բնագիրները ինչպէս որ են, սուրբ տալու անոնց թարգմանութիւնը:

Ալիշան 22 նամակ ունի ուղղուած Մերուոց Մերատեսնի, որոնցից 17ը նախապէս հրատարակուած են 1965ի «Բանիք»

Հայաստանի Արխիվների» մէջ (թիւ 3, էջ 113-127). բայց որովհետեւ ամէն անդամ կարելի չէ եղած ձեռք ձեւել անոնց բնագիրները, ներս սպրդած են բազմաթիւ սփաները: Շտիկեան յաջողած է գտնել անոնց բնագիրները, եւ հրատարակած «իրենց հարազար ձեւով սական՝ առաջն հրատարակութեան սփառ ընթերցումները ուղղած ատեն՝ չէ անդրագարձած որ ուղիղ բառեկն ալ գրած է սփառ ձեւով: Ալսպէս՝ առաջին հրատարակութեան մէջ արոռոյդ բառը, հրատարակուած է Շտիկեանի քոլ արոռոյդ, ու յաջորդաբար մնացեալը (մնացեալ), նորայ (նորա) (68), եղեց (եղէց) (70), աւ (և) (73), մանրամասին (մանրամասն), հանուքեմք (հաճութեամք), այնոյ (այնց) (84), հատուցիլ (հատուցեալ), օսմանէան (օսմանեան), հարաւարէ (հարաւարէր) (85), Ներսէս (Ներսէս) (88):

Գրբքին յառաջարակին մէջ (էջ 6) Պր. Շտիկեան կը ծանօթացնէ թէ Վենետիկի Միկրաբանա Միարանութիւնը «մէճ գրմանութեամբ» իրեն արագարձած է ինչ Հայ Ալիշանի նամակներէն, որպէսզի ամրագանցնէ 200 թիւը: Ներկայ հասորին մէջ հրատարակուած է այդ նամակներէն մէկը (թիւ 87), ու զիմացը գրուած է նաեւ նոյն նամակին բնագիրին նմանահանութիւնը, որպէսզի որեւէ ընթերցող համեմատելով այդ երկուքը տեսնէ տարբերակները: Մեր աչքին հանդիպեցան հետեւեալ տարբերութիւնները. զանց եղած է նամակին գերնագիրը «ՄԵծաբարոյ տէր», եւ յաջորդաբար խնդակից լինենմ (ուղիվ՝ լինիմ), երկու առաջ վար՝ նոյն բառը կարդացուած է ուղիղ ձեւով, զարբոցիր (ուղիվ՝ զարբոցիր), հարք (ուղիվ՝ հարքս), մտերմուքիւն (ուղիվ՝ մտերմուես = մտերմուքեան), սուրագրութեան մէջ Ալիշանին (ուղիվ՝ Ալիշան Ու. Կ. այսինքն՝ Որդեգիր Կուսին):

Ահա ցանկն միւս ութը նամակներուն գնանակն սփառ ընթերցումներու. փակադիմի մէջ կը զնենք ուղիղը. այլևս (այլ ևս), արք արդար (որք արդք) (168), յաւերդե (յաւելցէ) (170), քացի (բա-

ցի), յաւելուքիւն մի է (յաւելու թիւ մի ի), ընդօրինակ (ընդարձակ), արին (սոսինակ սոսպատով), զիտսաւէւ (յաւէւ) (175). որպէս եւ քոյ (որպէս եւ ևս), ամիս (ամիսք) (177). համարիմ եւ իմիմ (համարիմ եւ ինձէն), միաբանայցդ (միաբանիցդ), աղօրէ եւ օրէմ (աղօրէ եւ օրէնէ) (186). երալ ի խալպ առ ի պատարգելոյն եւ տարածեալք զիշերօնդնէն ի Ս. Սիլվիոյ (Երթալ ի քաղաք առ պատարգել եւ տարանեալք զիշերօնդն... ի Ս. Սիլվերյ), երկու եօրներցին... ի Ս. Սիլվերյ), երկու եօրներց կաց հետէ ի անկորանի (յերկու եօրներց չետէ յանկորանի), աղօրէ եւ (աղօրէմք), ի առաջուս (ի պահուս) (187). զանցն որ ի պահուս (ի պահուս) (188): է ի կախիսէլ (զանգիտէի կանինի) (188): Այս նամակներու բնագիրները մեր քով Այս նամակներու բնագիրները մեր քով ապահուած ըլլալով՝ կրնայինք համեմատել համակներուն հետ, հրատարակուած նամակներուն հետ, համարականած ամամար թիւ որքան անհարազատ տեսնելու համար թիւ որքան անհարազատ են բնագիրները, ու բնակուարար մեր մտքին մէջ կը ծնի արդար ապահուած մը թէ արդեօք նորմ ձեռվ կարգացուած են նաեւ այն նամակները՝ որոնց բնագիրները անձանօթ են մերը:

Բացի այս անհաւատարմութիւններէն, 264 էջ ունեցող այս հատութիւննէջ, բառին բնակուարով՝ կը վիտան անթիւ բազուա իմաստով՝ կը ծնի հայերէն լեզուեր, որոնք իսրայէլ են թէ՛ հայերէն լեզուն, եւ թէ մանաւանդ Ալիշանի գրեթին: ուին, եւ թէ մանաւանդ Ալիշանի գրեթին:

Գիրքին ամէէն ճոխ մասը ծանօթութիւններու մասն է, որ յստակ կը տեսն թէ Պր. Շարիկան իրավուս չարաչար պատշութիւն» (50), «յէւ զիշէնքիք եւ տեղ պատշութիւն» (50), «յէւ զիշէնքիք եւ տեղ պատշութիւն» (50), «ուղղակի նա գրեցի այլ՝ «և զինք» (69), «ուղղակի նա գրեցի այլ՝ «և զինք» (69), «ուղղակի նա գրեցի այլ՝ «և զինք» (69)...

դիր, ջանացած է ծշտել ամէէն մութք բառ, բացարութիւն եւ ակնարկ, տարակոյսի պարագային խստավանելով՝ թէ հնարաւոր չէ եղած դանել աւելին: Այս բոլոր ջանքերով չանդերձ՝ կան գեռ ուղղելիք կէտեր. ահա անոնցմէ մէկ քանին:

Թիւ 56 նամակով, Ալիշան անցողակի կերպով կը նկարագրէ 1883ի Յուլիսին Ս. Դարարի մէջ պատահած Հրդեւը: Պատուական հրատարակիչը յարմար կը տեսնէ աւելի ընդարձակ ծանօթութիւններ տալ, ու կը զրէ. «Հրդեւը մեծ վնաս է հասնացած միաբանների խցերին, տաղարանին, թանգարանին, օժանդակ շինութիւններին» (էջ 220), մինչ իրականութեան մէջ ոչ մէկ վնաս հասած է տաղարանին, ոչ այ թանգարանին. (Հմմտ. Խսավերտենց. Հրդեւ Մխիթարեան վանաց, 1884):

1884 Դեկտեմբեր ամսուն, Արիմեան Հայրիկի ուղղուած նամակին մէջ, Ալիշան կ'ակնարկէ իր հրատարակութեան պատրաստած մէկ երկասիրութիւնը, որու անունը կը ծածկէն ըսելով. «Պարապիմ արդ ի հրատարակութիւն տեղադրութեան հնաւոր մասին միոյ Հայոց աշխարհաց» (71): «Տարիեան կը լուսարանէ Ալիշանի ակնարկը գրելով. «Ակնարկում է Ալիրարտաց բնաշխարհ Հայաստանեաց» աշխատութեանը» (էջ 225), ինչ որ սիսալ է, որովհետեւ 1882-1885 տարիներուն՝ Ալիշան նուիրուած էր Սիսուանի հրատարակութեան, որ լոյս պիտի տեսնէր 1885ին, մինչ Ալիրարտի հասորը՝ 1890ին:

Թիւ 134 նամակը Ալիշան ուղղած է Աղքարեան պատրաբեն, որ Ալիշանի յիսնամեակին առիթով պատուած է զինքը ոչ միայն «օրհնութիւնարեր թուղթով», այլ և Հոռմէն Վենետիկ գրեթով իրը նուիրակ՝ Յովաննէս Վրդ. Միքանեանը, որպէսպի անձամբ ներկայացնէ պատրիարքը: Այս եղելութեան առջեւ Ալիշան կը զրէ. «Գրեաթէ ազւցուցին զիս, և ոչ սակա եւ զիլլոյ»: Այս տողերը առիթ առնելով Շարիկան կու տայ հետեւեալ ծանօթութիւնը. «Ակարեան պատրիարքը Ալիմեայի Մխիթարեան Միքանեանութեան

արքահայր Արիստակէս Ազարեանն էր...: Ալիշամիր այս զարմանքը հասկանալի կը դառնայ, եթէ նկատենիք, որ Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան Մխիթարանութիւնները երբեք հաջու ու համերաշխ չեն եղել իրարու հետ: Ինքը Ալիշան էլ, խուսափում էր որեւէ տիպի կապ պահպանի Վիեննայի Մխիթարեանների հետ, իսկ ծայրայեղ անհրաժեշտութեան դէքսում, դիմում էր որեւէ միջնորդի, հիմնականում Կարապիտ Կոստանտինոսի օգնութեանը» (Էջ 289, թիւ 134, ծանօթ. թիւ 1, 3):

Նախ եւ առաջ ճշտենք որ հոս յիշուած Ազարեան պատրիարքը «Վիեննայի Մխիթարեան Մխիթարանութեան արքահայր Արիստակէս Ազարեանը Զէ», այլ Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ կաթողիկոս՝ Ստեփանոս Պետրոս ժ. Ազարեան պատրիարքն է: Բաւական է բանալ 1911ին Վիեննան հրատարակուած «Յուշարձան»ը (Էջ 9-12), տեսնելու թէ Հ. Արիստակէս Ազարեան, Արքեպիսկոպոս եւ Աբբահայր (որ ամենելին պատրիարք անոնմը չէ կրած), ծնաժ է 1782ին, եւ վախճանած 1855ին, մինչ Ալիշանի նամակը կը կրէ 1890 թուականը:

Մխալ է նաեւ հաստատելը թէ Ալիշան խուսափած է Վիեննայի Մխիթարեաններու հոս «որեւէ տիպի կապ պահպանի», «որովհետեւ Վիեննայի Հայրերու գիւտանը՝ հարուստ է Ալիշանեան նամակներով», ինչպէս Ալիշանինը՝ Վիեննայի Մխիթարեաններու նամակներով: Վենետիկին Հ. Դե-

ւոնդ Ալիշանի ու Վիեննային Հ. Դեւոնդ Յովնանեանի միջև թղթակցութիւնը՝ այնքան սերտ ու մտերիմ եղած է, որ կարծէք իւրաքանչիւր նամակ երկու հարազատներու գրկախանումը մըն է: Ուստի Ալիշան պէտք չունէր Կարապիտ Կոստանտինի մը օդութեան: Յիշենք նաեւ որ 1852ին Ալիշան դէպի Լուսոնն ուղեւորութեան ընթացքին, ամբողջ շաբաթ մը (Յունուար 22-28) անցուցած է Վիեննան ու սեղանակցած է Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերու:

Եերմանէս գնահատելով հանդերձ Պր. Շտիկեանի քրտանշան աշխատանքը՝ Ալիշանի նամականին հանրութեան ծանօթացնելու գործին մէջ, սակայն Ալիշանի հանդէպ մեր սէրը, յարգանքն ու պաշտամունքը՝ թելագրեց մեզի կատարել նաեւ մեր արքարացի գիտողութիւնները: Կ'ընդունինք որ Ալիշանի ձեռապիքը գլուխարբնեռնին է, եւ զանոնք հրատարակելու համար, բացի Ալիշանի մասնագիտութենէ, կը պահանջուի գրաբարի բաւականաչափ ծանօթութիւն: Մենք ես սիրով պիտի ուղէինք գործակցիլ եւ հատորի տպագրութենէն առաջ կատարած ըլլու մեր ներկայ անդրադարձութիւնները, եթէ մեզի առիթ արուած ըլլար, որպէսպի Ալիշանի նամակները ներկայացուէին հանրութեան՝ այն հարազատութեամբ, ինչպէս եւած են անոր գրիչէն:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ